

SALTUKLU DÖNEMİ ERZURUM KİTABELERİ*

Funda KARA**

Özet:

Saltuklu Beyliği'nin önde gelen şehirlerinden biri olmasına rağmen, bugün Erzurum'da, Saltukoğulları'ndan kalan tarihi yapılar sınırlı sayıdadır: Bunlardan Üç Kümbetler, Sultan Melik Mescidi, Erzurum Kale Mescidi, Emir Şeyh ve Mehdi Abbas Türbeleri'nin kitabeleri şimdiye kadar maalesef bulunamamıştır. Micingirt Kalesi kitabesi, Tepsi Minare (Saat Kulesi) üzerinde noktasız kufi hatla yazılan kitabe ve Ulu Cami (Atabey Camisi) kitabesi ise araştırmacılar tarafından kayıt altına alınmıştır. Söz konusu kitabeler; bu bildiri aracılığıyla gözden geçirilmiş, yapılan çalışmalar karşılaştırılmış ve metinler; bağlama, dil ve üslup özelliklerine göre yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca, Ulu Cami'deki tamir kitabelerinden birinde bulunan ve daha önce ilgililerce anlaşılamayan bir ifade, nispeten okunarak dikkatlere sunulmuştur.

Anahtar sözcükler: Erzurum kitabeleri, Saltukoğulları, Micingirt Kalesi, Tepsi Minare, Saat Kulesi, Ulu Cami, Atabey Camisi, Sultan Melik Mescidi.

Erzurum Epigraphs of Saltukids Period

Abstract:

Although it was one of the prominent cities of Saltukids, Erzurum, today, has limited number of historical structures remained from Saltukids: among those Three Domes, Sultan Melik Masjid, Erzurum Castle Masjid, Emir Sheikh and Mehdi Abbas Tombs have not been found yet. However, Micingirt Castle Epigraph, an epigraph written in Cufic calligraphy without dots which is located on Tepsi Minaret (Clock Tower) and Ulu Mosque (Atabey Mosque) have been registered by the researchers. Afore-mentioned epigraphs were analysed within this study, the studies which were carried out were compared and the passages were re-organized according to the characteristics of connection, language and style. Besides, a phrase, which was found in

* Bu yazı, Türk Dil Kurumu ve Bitlis Eren Üniversitesi iş birliğiyle gerçekleştirilen Arap Harfli Yazıtlar ve Ahlat Mezar Taşları Çalıştayı'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş biçimidir.

** Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, drfundakara@gmail.com.

epigraphs related to renovation of Ulu Mosque and was not able to be understood by the relevant people, was comparatively read and presented to attention.

Keywords: Erzurum epigraphs, Saltukids, Micingirt Castle, Tepsi Minaret, Clock Tower, Ulu Mosque, Atabey Mosque, Sultan Melik Masjid.

1. Giriş

1.1. Erzurum Tarihine Kısa Bir Bakış

Kadim şehirlerimizden biri olan Erzurum, tarih boyunca Urartular, Kimmerler, İskitler, Medler, Persler, Romalılar, Sasaniler, Araplar, Selçuklular, Bizanslılar, Moğollar, İlhanlılar ve Safaviler gibi çok çeşitli kavim ve milletlere ev sahipliği yapmıştır.¹

Erzurum, 633'te İslam orduları tarafından fethedilmiş ancak Bizanslılar şehri geri almıştır. 1048 yılında ise Selçuklu ordusu, Pasinler Meydan Muharebesi'nde Bizanslıları mağlup etmiştir. Şehir ele geçirilince, halk *Theodosiopolis*'e çekilmek zorunda kalmıştır. Bu yanık şehre Türkler 'Kara Erzen, Kara Arz' demişlerdir. *Kara Arz*, sonraları *Karaz*'a dönüşmüştür.

Türklerin bu şehir için kullandığı adlardan² *Erzen*, aynı zamanda ilk İslam halifeleri zamanında alınan iki yerleşim yerinin adıdır. Bunlardan biri İran'da Şiraz yakınlarında, diğeri ise Siirt ile Meyyafarikîn (Silvan) arasındadır. Karışıklığı önlemek için Erzurum'a *Erzen-i Rum* (*Erzeni'r-Rum*) denilmiştir.

1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'nden yaklaşık 22 yıl önce Tuğrul Bey, kardeşi Çağrı Bey ve Süleyman Şah'ın babası Şehzade Kutalmış Bey, Erzurum'u fethetmiş ancak yapılan anlaşma gereği şehir iade edilmiştir. Malazgirt zaferinden sonra ise Selçuklu Sultanı Alparslan'a bağlı komutanlardan Ebu'l-Kasım, Bizans'ı yenerek Erzurum'u geri almıştır.

Kafkasya ve İran'dan gelen yolların üzerinde bulunması hasebiyle birçok istilaya maruz kalan Erzurum, 1202 yılına kadar Saltuklu Beyliği'nin merkezi olmuştur. Daha sonra 1545 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından kesin olarak³ Osmanlı topraklarına katılınca kadar sırasıyla⁴ İlhanlı, Eretna, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi idareleri altında yönetilmiştir.

1.2. Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Tarihî süreç içinde Erzurum'da, Türk-İslam mimarisi ürünü olan sayısız eser vücuda getirilmesine rağmen, ne yazık ki bunların birçoğu yıkılmış veya

1 <http://www.erkurumkulturturizm.gov.tr/TR,56064/tarihce.html>, 01.05.2014, ayrıntılı bilgi için bk. Konukçu, tsz.: 1-133.

2 Kaynaklarda *Arze*, *Erze* veya *Arzen* adlarıyla da karşılaşılmıştır.

3 Yavuz Sultan Selim 1514 yılında Erzurum'u fethetmiş ancak Safeviler geri almıştır.

4 Ayrıntılı bilgi için bk. Konukçu tsz.: 1-133; Konukçu 1992: 1-953.

tahrip edilmiştir. 1828’de Rusların Erzurum’u işgalinde Ermenilerin tahribatı, 1840-1890 arası yapılan istihkâmlar sebebiyle bazı mezarlıkların sökülüp düzenlenmesi (Kars Kapısı Mezarlığı gibi), 93 Harbi’nde yine Ermenilerin tahribatı bu eserlerin günümüze ulaşmasını engelleyen önemli amillerdendir. Benzer şekilde, 1933’te vilayetle belediye tarafından şehrin tarihî mezarlıklarından biri olan Erzincan Kapısı Mezarlığı’nın, 1938’de ise dönemin valisi ve Fransız bir mimar aracılığıyla⁵ Üç Kümbetler Mezarlığı’nın sökülüp düzenlenmesi de kitabelerimizin yok olmasına sebep olmuştur.⁶ 17, 18 ve 19. yy. âlim, şair, kumandan ve asilzadelerine ait bu kitabeli mezar taşları, maalesef, ya şehrin caddelerine döşenmiş ya da duvar yapımında vb. kullanılmıştır. Günümüzde dahi bu durumun izleriyle karşılaşmak mümkündür. Şair Nef’i İlköğretim Okulunu çevreleyen bahçe duvarındaki bazı mezar taşları işin vahaletini ortaya koyan somut örneklerdendir⁷ (bk. 1-2. fotoğraflar).

Türk kültür ve medeniyet tarihinin sessiz kanıtları niteliğindeki bu kitabelerin korunması, yazıya geçirilmesi; ilgili ve yetkili kişilerin öncelikli görevleri arasında yer almalıdır. Birkaç sağduyulu vatandaşın kitabeleri tespit edebilme gayreti, ancak *sel önünden kütük kaçırma kabilinden* (Beygu 1936: 4) olduğu için; durumun hassasiyetine ve önemine binaen, toplumun her kesiminde farkındalık yaratmak gereklidir. Bu hususta birçok bilim adamı da üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmiştir ancak çalışmalarda devamlılık esastır. Zira şu veya bu sebeple çalışıldığı dönem çözülemeyen herhangi bir sorun, başka bir zamanda başka bir bakış açısıyla, metinlerin dil ve üslup özelliklerinden yola çıkılarak çözümlenebilir. Saltuklu dönemi kitabeleri de bu amaçlar doğrultusunda hazırlanmıştır.

Çalışmada, Saltuklulardan kalma eserler, öncelikle, inşa tarihi en erken⁸ olandan başlamak üzere tanıtılmış, daha sonra yapılarıdaki kitabeler diğer araştırmacıların okuyuşlarıyla karşılaştırılarak yorumlanmıştır.

2. Erzurum’daki Saltuklu Dönemi Eserleri

2.1. Erzurum Kale Mescidi

Erzurum İç Kalesi’nde Tepsi Minare’nin doğusunda bulunan Mescit’in (bk. 3-4. fotoğraf) yapım tarihiyle ilgili kesin bilgi verecek herhangi bir kitabe rastlanmamıştır.⁹ Ancak Tepsi Minare’nin üzerindeki yazıdan yola çıkı-

5 Vali Tahsin Uzer, mimar ise Jacques H. Lambert’tir. Üç Kümbetler Mezarlığı ile ilgili bilgiler; Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz’ın araştırmaları sonucu elde edilmiştir.

6 3000 metrekaare genişliğindeki Üç Kümbetler Mezarlığı’nın ortadan kaldırılma sebebi, 1937 yılındaki imar planına istinaden burada yeşil alan ve çocuk parkı inşa etmektir (Küçükkuşurlu 2011: 179-181).

7 Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz’ın bir sunumunda bu durum belgeleriyle gösterilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. <http://www.erzurumdanhaberler.com/bahce-duvarindaki-gizli-sir/>, 19.03.2017.

8 Tarihlerden bazıları ihtimal dâhilindedir.

9 Mihrabın üstünde bulunan kitabe mescitle ilgili değildir.

rak Mescit'in XII. yüzyılın ilk yarısında Saltuklu döneminden kaldığı söylenebilir¹⁰ (Yurttaş vd. 2008: 93).

2.2. Ulu Cami (Atabek/Atabey Camisi)

Erzurum Kalesi'nin güneyinde, Çifte Minareli Medresenin yanında bulunan Ulu Cami de Saltukoğullarından kalma bir eserdir (bk. 5. fotoğraf). “*Düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilen cami mihrap duvarına dik uzanan yedi nefli, kareye yakın dikdörtgen planlı, büyük bir yapıdır. Avlusuz olarak yapıldığı anlaşılan caminin üstü düz toprak damla örtülü[dür], kuzeybatı köşesinde minare yer alır.*” (Özaydın 2009: 56). Erzurum'un en eski camisidir (Konusçu 1992: 29).

Caminin günümüze kadar ulaşmayan bir kitabesinin olduğu bilinmektedir. Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum* adlı eserinde Ulu Cami'yi anlatırken ilave bir bilgi ile caminin duvarında asılı yıpranmış bir levha bulunduğunu belirtmiş¹¹ ve levhadaki ibareyi yazıya geçirmiştir:¹²

“*خمس و خمسماة و سبعين سنة محمد الفتح ابو العابد العالم الملك الجامع المسجد بنى*” (Mehmet Nusret, 1338/1920:¹³ 32)

Bennâ el-mescide'l-câmi° el-melikü'l-âlimü'l-âbid Ebu'l-Feth Muhammed sene hamse ve seb'ine ve hamse-mi'e.¹⁴

İngiliz seyyah *Lynch (Lynch)* de caminin kim tarafından ve kaç yılında yapıldığı açıkça yazılan bu levhayı gördüğünü seyahatnamesinde belirtmiştir (Lynch 1967: 212). Ayrıca Erzurumlu şair Ketencizâde Rüştü (1834-1916), *Emir Şeyh (Abbas Şeyh) Türbesi*'nin yapılış tarihini 'arşa' kelimesinden hareket ederek ebced hesabıyla belirtirken Ulu Cami'nin de aynı tarihte yapıldığını doğrulamıştır.¹⁵

Ulu Cami binâ oldukda bu türbe bina olmuş

Bakanlar lafz-۱ عرشه tarihi bilsün hesabından (1179 / 575 = عرشه)

(Beygu 1936: 101; Konyalı 1960: 268).

Savaş esnasında ambar, sonrasında hastane, silah deposu ve cephanelik olarak da kullanılan, depreme, yangına maruz kalan Ulu Cami'nin esas mihrap

10 “Üst örtü dikkate alındığında ise yapımında XIII. yüzyıl eklentilerinin olabileceği de düşünülebilir.” (Yurttaş vd. 2008: 93).

11 “İlâve: Târihi yazdığım esnada bu câmi '-i şerfi temâşâ ve tedkikât icrâsı-çün yeniden tetebbu'âtda bulunduğum zaman divarda muallak bir fersüde levha buldum. Levhada şu 'ibâre yazılı idi:” (Mehmet Nusret 1338/1920: 32).

12 “Fakat bu kitâbenin asıl kitâbe olmadığı, ona dayanılıp, yeniden ve kısaltılarak sonradan yazılmış olduğu muhakkaktır.” (Sümer 1971: 31).

13 Başka bir kaynakta, 1338 tarihi 1922 Milad olarak gösterilmiştir bk. Yurttaş 1998: 205.

14 “Mescidü'l-Câmii Âlim, Âbid, Ebü'l-Feth Melik Muhammed beşyüz yetmişbeş senesinde inşa etti.” (Karamağaralı 1981: 150). “Bu Cuma mescidini 575 senesinde âlim ve âbid Ebu'l-Feth Melik Muhammed yaptı.”

15 Prof. Dr. Haluk Karamağaralı, Prof. Dr. Rahmi Hüseyin Ünal, Prof. Dr. Oktay Aslanapa, Rüçhan Arık ve Ömür Bakırer gibi araştırmacılar da XII. yüzyılda mutabık kalmışlardır. bk. Yurttaş 2001: 193-194.

rabı, bazı ayak ve kemerlerin dışında hemen her tarafı günümüze kadar birçok kez onarılmış, değiştirilmiştir (Karamağaralı 1981: 142-147).

Camide yapılan onarımlar kitabelerle de belirtilmiştir.¹⁶ Caminin *batıdan birinci sahnın nihâyetinde, kible duvarındaki pencerenin solunda* (Karamağaralı 1981: 140) celi talik ile yazılan dört satırlık bir tamir kitabesi mevcuttur (bk. 6. fotoğraf). “*Bu kitâbeyi ilk olarak M. Nusret neşretmiş, fakat câmiin neresinde bulunduğunu kaydetmemiştir (a. e. 32. s.). A. Ş. Beygu kitâbeyi görmemiş, metni M. Nusret’den nakletmiştir. (a. e., 99-100.s.). İ. H. Konyalı da, yerini anlaşılabilir şekilde târif ettikten sonra, kitâbeyi ikinci defa neşretmiştir (a.e., 266-267. s.).*” (Karamağaralı 1981: 140-141). Kitabeyi, veznine ve içeriğine dikkat ederek aşağıdaki gibi okumak daha isabetli görünmektedir:¹⁷

	mefâ’îlün / mefâ’îlün / mefâ’îlün / mefâ’îlün • — — — / • — — — / • — — — / • — — —
كوردی اولدو غن محتاج تعمیره دهرله مرور	<i>Mürür-i dehrile ta’îre muhtaç olduğun gördi</i> ¹⁸
پاشا نصوح بن حسین قیلدی همم صرف آکا	<i>Ana sarf-ı himem kıldı Hüseyin</i> ¹⁹ <i>bin Nasûh Pâşâ</i>
تاریخن شاینده دیدی عمری خیرله خطاب	<i>Hitâb-ı hayrile</i> ²⁰ <i>‘Amrî</i> ²¹ <i>didi şâyende</i> ²² <i>târîhin</i> ²³
احیا جامعن آتابک قیلدک ایله سعی کمال	<i>Kemâl-i sa’y ile kıldun</i> ²⁴ <i>Atabek Câmi’ in ihyâ</i>
سنه ۱۰۳۹	<i>Sene 1039</i> ²⁵

Şairin kitabedeki ifadesine göre, Ulu Cami’nin onarımı, 1039/1629-1630 tarihinde Sadâret Kaymakamı Nasuh Paşa-zâde Hüseyin Paşa tarafından yaptırılmıştır. Burada dikkati çeken başka bir husus da camiye “Atabek Camii” denmesidir.

Nasiruddin Muhammed’in sıfatları arasında yer alan “Ebu’l-Feth” de Osmanlı döneminde Ulu Cami için kullanılan bir ibaredir (bk. Yurttaş 2001: 191-207).

16 Bunlardan sadece üçü değerlendirilmiştir.

17 Bu metin, Konyalı (Kn.) ve Karamağaralı (Krm.) tarafından yapılan neşirlerle karşılaştırılmıştır.

18 gördi] kezâ Krm.

19 Hüseyin] Hüseyin Kn., Krm.

20 hayrile] hayrile Krm.

21 ‘Amrî] Ömri Kn., Ömri Krm. (“İstanbul’da doğdu. Nasuh-Paşa-zâde sanıyla tanındı. Özgün şiirleri vardır.” İpekten vd. 1988: 32). Nasuh Paşazâde Amrî Tuğrayı 1076 / 1665 yılında Pars-nâme adlı eseri tercüme edip IV. Mehmet’e sunmuştur (Yelten 2005: 46).

22 şâyende] şanında Kn., şâyandır Krm.

23 târihin] tarihin Kn., târihinde Krm.

24 kıldun] kıldı Kn., kıldık (Arap harfli yazı doğru yazılmış) Krm.

25 1039] 1049 Kn.

Hüseyin Paşa 1039 yılında Sadâret Kaymakamıdır. (http://tr.wikipedia.org/wiki/Deli_H%C3%BCseyin_Pa%C5%9Fa, 04.05.2014)

Ulu Cami'ye ait başka bir kitabe, minaresinin gövde bölümünün batı yönünde, alt kısmında, hemen kaidenin üstünde (Yurttaş 2001: 198-199) bulunmaktadır. Sarımtırak renkte bir taşa talik hatla dört beyit hâlinde yazılan kitabe de (bk. 7. fotoğraf) neşredilmiş ancak dördüncü beytin ilk mısrası, son kelime (muezzin) hariç okunamamıştır (bk. Yurttaş 2001: 198). Metni, vezne ve bağlama göre aşağıdaki gibi okumak ve bazı eksik yerlerini tamamlamak mümkündür:

		me fâ'îlün / me fâ'îlün / fe'ûlün • — — — / • — — — / • — —
جامعنه بالفتح يابدى مناره	1	Minâre yapıdı bu'l-Feth Câmii'ne
آغا احمد ایچون دعوت نداء		Nidâ-yı da'vet için Ahmed Ağa
بك كتحدا كم ديديلر كورنلر	2	Görenler dediler kim Kethüda Beg
احيا جامعى ايلدى يكيدين		Yeniden eyledi Cami'i ihyâ
آثار بو اولدى تمام بحمدالله	3	Bi hamdillâh tamam oldu bu âsâr
الاعلى رب اول انى ايده قبول		Kabûl ede anı ol Rabbü'l-A'lå
شرف چونكم 26 مؤذن	4 ²⁷ şeref çünkim ²⁸ müezzin
بالها دوشدى تعمير 29 تاريخ ديدم		Dedim târih-i ta'mir düşdi bi'l-hâ ³⁰ (بالها دوشدى تعمير) 1078 /1667-68 ³¹)

Caminin doğuya iki, kuzeye üç kapısı vardır. Kapılarda da çeşitli tamirler yapıldığı için bunların hiçbirisi diğere benzemez. Doğuya açılan birinci kapının üstünde de beş beyitlik bir onarım kitabesi mevcuttur (bk. 8. fotoğraf):

احيا دى ايله لطفى معمار عالمى حراب	خانك عبدالمجيد حضرت غازى دوران شه
يكتا همت تحصيل قيلدى شريفك امر ايدوب	استيدان اعمارك نك خانه عبادت بو خصوصاً
حقا احساسنه جابجا يكيدين اولدى سبب	خيرك بو يعنى پاشا ابراهيم ادهم جناب
لاتحصى آمال نائل وزيرك بو ايله هم	شاهك اول مستحکم دولتن بناء قيل الهى
اعلا جهان شاه ايلدى آباد و تعمير ياپوب	اعمارك تاريخ دم سويله هاتف اولدقده تمام

26 — Y. (Yurttaş'ın okuduğu metin) — [شرف چونكم 26]

27 — [İşbuna (?) Y.]

28 — şeref çünkim] arif (?) Y.

29 — Y. [تعمير]

30 — düşdi bi'l-hâ] düştü balta (?) Y.

31 — Tarih ifadesinde ta'miye (تعمير) ile "ه" harfinin ebced hesabına göre karşılığı olan 5 rakamının çıkarılması ima edilmiştir. Buna göre tarih, 1083-5=1078 olarak bulunmuştur. (Bu ifade, bazı araştırmalarda olduğu gibi imâ şeklinde okunduğu takdirde "Buradaki onarım tarihi [1087 /1676]. Evliya Çelebi'nin Erzurum'a uğradığı ve görev yaptığı yıllardan sonraya denk gelmektedir." Yurttaş 2001: 199. Ancak metinde harfin güzel h (•) olduğu açıktır.)

١٢٧٧
<p>mefâ‘îlün / mefâ‘îlün / mefâ‘îlün / mefâ‘îlün • — — — / • — — — / • — — — / • — — —</p> <p>Şeh-i devrân Gâzi Hazret-i Abdü’l-Mecîd Hânın Harâb-ı ‘âlemi mi‘mâr-ı lutfi eyledi³² ihyâ</p>
<p>Husûsâ bu ‘ibâdet-hânenin i‘mârın istîzân İdüp emr-i şerîfîn kıldı tahsîl himmet-i yektâ</p>
<p>Cenâb-ı Edhem İbrahîm Pâşâ ya‘ni bu hayrın Sebep oldı yeniden câbecâ ihyâsına hakkâ</p>
<p>İlâhi kıl binâ-yı devletin müstahkem ol şâhın Hem eyle bu vezîrin nâ‘il-i âmâl-i lâtuhsâ</p>
<p>Tamâm oldukda Hâtif söyledim tarih-i i‘mârın Yapup ta‘mîr ü âbâd eyledi Şâh-ı cihân a‘lâ 1277</p>

Bu kitabede de caminin yer yer harap olduğu, Abdülmecid’in son hükümdarlık yılında İbrahim Ethem Paşa’nın arzı ile tamir ve ihya edildiği yazılmıştır. Kitabedeki tarih, hem rakamla 1277/1860 hem de son mısradaki ebced hesabıyla gösterilmiştir.

2.3. Tepsi Minare (Saat Kulesi/Minare Kule/Kesik Kule)

Tepsi Minare, Kale Mescidi’nin batısında, iç kalenin güneybatı köşesinde- dir. Minare, mi’zenesi³³ tahrip olup üstü yıkılınca *Kesik Kule* adını almıştır. Sonrasında, yıkılan mi’zenenin yerine yapılan tahta şerefe de harap olunca, kitabenin üstünde ezan okunan kısım tepsi gibi açıkta kalmış ve minare, halk arasında *Tepsi Minare* adıyla anılmıştır (Konyalı 1960: 142-143). Üstüne saat konduktan sonra da minarenin yaşayan ve yaygın adı *Saat Kulesi*³⁴ olmuştur.

Minarenin yapım tarihiyle ilgili kesin bir bilgi yoktur. Yalnız, eskiliğini ispat eden birkaç izahattan sonra tarihin 580/1184 (Beygu 1936: 95-96) veya 1189-1197 yılları arası³⁵ (Arık 1969: 151) olabileceğine kanaat getirilmiştir. Belli bir tarih olmasa da kitabede adı geçen Ziyâeddin Gazi’nin³⁶ Erzurum’da

32 eyledi] etmiştir **Kn.**

33 Mi’zene: ezan okunan yer, minare; şerefe; minarenin gövdesini çepeçevre dolaşan, korkuluklu, ezan okunan yer.

34 Saatin kuleye ne zaman konduğuna dair kesin bir bilgi yoktur. Bazı kaynaklar, minareye ilk olarak 1848, ikinci kez de 1881 yılında saatin yerleştirildiğini yazmaktadır (Gündoğdu vd. 2010: 117). Ancak Riter’in seyahatnamesinde 1299/1843 yılından önce kulede bir çalar saatin var olduğu da söylenmektedir (Konyalı 1960: 143). Denilene göre, Ruslar, Kırım Harbi’nde, saati sökülüp götürmüş, bunun üzerine İngiltere, 1877 Londra yapımı bugünkü saati hediye etmiştir (İbrahim Hakkı Konyalı, bu olayı 1957’de saatçi Yaşar Bektaş’tan dinlediğini ifade etmiştir. bk. Konyalı 1960: 143).

35 Saltuklu seçeresindeki bilgilere istinaden “minarede adı geçen emirin 1189-1197 yılları arasında hüküm süren Ebu’l Muzaffer Melikşah olduğu ve yapının da o tarihlerde inşa edildiği” (Arık 1969: 151) belirtilmiştir.

36 Kitabede geçen diğer isimler, devrin önde gelen Türk hanedanlarının kullandığı unvanlardır (Ayrıntılı bilgi için bk. Sümer 1971: 403-408). X. yüzyılda Sir-Derya boylarında yaşayan Oğuzların hükümdarlarına ait bir unvan olarak

hüküm sürdüğü 1124-1132³⁷ yıllarına istinaden, Minare'nin Saltuklular dönemi eseri olduğu anlaşılmaktadır.

Yüksekliği yaklaşık 21 metre olan minarenin belki de en önemli tarafı, “*tuğla gövdeyi dolanan*” (Ünal 1974: 126), beyaz taş zemin üzerine noktasız, kufî hattı ile yazılmış tek satırlık kitabesidir (bk. 9-10. fotoğraflar). Abdülhamit döneminde minareye saat yerleştirilirken kitabede bazı yerler sökülmüştür. Arapça kitabe, İbrahim Hakkı Konyalı tarafından -diğer okunuşlar da dik-kate alınarak-³⁸ tamamlanmış ve Türkçeye çevrilmiştir (Konyalı 1960: 137).

اصال لمولانا صالدين مطب السلام بصير الدولة طهر الملء سمس الملوك والامرا اسانج سعو ابى طغرلىك ابى المطمر عري بس ابى الما سمس

القاسم ابن بن غازى المظفر ابى طغرلىك الب بيغو اينانج والامرا الملوك شمس الملء طهير نصير الدولة الاسلام قطب ضباالدين لمولانا اقبال

İkbâl li-Mevlânâ Ziyâ'ed-dîn Kutbu'l-İslâm Nasîrû'd-devle Zahîrû'l-mil-le şemsü'l-mülûki ve'l-ümerâ İnanç Baygu Alp Tuğrul Beg Ebi'l-Muzaffer Gazi bin İbni'l-Kâsim³⁹.

Fatih Kütüphanesinde bulunan Ebû Bekr Rebi' b. Ahmed el-Ahaveyn en-Naccâri tarafından yazılmış *Kitâbu'l-hidâye fi't-tıbb* adlı eserin ilk sayfasındaki temellük kaydına istinaden (bk. 11. fotoğraf), kitabede “şems” kelimesinden sonra gelen kısmın,

الامراء تاج الملوك شمس (Sümer 1971: 402) (şemsü'l-mülûk tâcü'l-ümerâ) şeklinde tamamlanması dönemin üslubuna daha uygun düşmektedir.

2.4. Üç Kümbetler

Dört kümbetten oluşmasına rağmen⁴⁰ “Üç Kümbetler” diye bilinen bu eserlerin en büyüğü Emir Saltuk Kümbeti'dir (bk. 12. fotoğraf). “*Kümbetin üzerinde yapım kitabesi bulunmadığından türbenin kim tarafından ve ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yapının Saltuklu Atabeylerinden İzzeddin Saltuk'a ait olduğu kabul edilmektedir.*” (Yurttaş vd. 2008:

kullanılan *Beygu* isminin, *Yabgu* kelimesinin bir harf değişmesine uğramış şekli olabileceği söylenmiştir (Sümer 1971: 403). Ancak söz konusu kelimenin “av kuşu, atmaca” anlamlarındaki Türkçe “payku/baygu” kelimesi ile ilgisi gözden uzak tutulmamalıdır. Çağatay Türkçesi sözlüklerinde bu kelimeyi bulmak mümkündür: “*payku: av kuşu yani atmaca, şahin gibi av avlamağa alışık yurttı kuşlar. T33a/11 w biğu: dogana benzer bir nev' şikâr kuşıdır. ŞSE 92; piqû: nâm-ı cânverist şikârı... R. Seng 96; piğu (error for payğu) Cl. Seng. 147v.5; peyğu: (P) nin esresiyle (piyğû) atmaca nev'inden bir kuş ve kuş gagası. FZ 531*” (bk. Kara 2011: 376).

37 “*Emir Ali'nin muhtemelen 517'de (1123) ölümünden sonra yerine Ebü'l-Muzaffer Ziyâeddin Gazi geçti. 1126'da İspir ve Pasinler'i geçerek Oltu'ya kadar gelen Gürcülere karşı düzenlenen sefere katılan Ziyâeddin Gazi 1131'de Kral İvani'yi bozguna uğrattı. Artuklu Hüsâmeddin Timurtaş, Ziyâeddin Gazi'nin kızıyla evlendi, böylece iki hanedan arasında akrabalık kuruldu. 526 (1132) yılında vefat eden Ziyâeddin Gazi'nin ardından beyliğin başına yeğeni II. İzzeddin Saltuk geçti.*” (Özaydın 2009: 54).

38 “*Deferemeri, Jurnal Aziyatik'in Haziran 1848 sayısında kitabeyi birçok noksanla okumuş, has isimleri tarafında hiç okuyamamıştır.*” (Konyalı 1960: 137).

39 İkbâl (devlet ve saadet) dinin ışığı, İslâmın kutbu, devletin yardımcı, milletin zahiri, arkası, [meliklerin] ve emirlerin güneşi Ebu'l-Kasımoglu Ebu'l-Muzaffer Gazi İnanç Baygu Alp Tuğrul Bey içindir.

40 Kare şeklinde, diğerlerine göre daha küçük başka bir kümbet daha vardır. Bu kümbetin de ne zaman ve kim için yapıldığı belli değildir.

137). Kale Mescidi ve Tepsi Minare'ye benzerlik gösteren bu kümbet, inşa tarzı ve süslemeleri açısından⁴¹ Erzurum'un hatta Anadolu'nun en eski kümbeti⁴² olarak kabul edilmektedir (Ünal 1974: 99). Araştırmacılara göre Emir Saltuk Kümbeti, 12. yüzyıl sonlarına doğru (Ünal 1974: 99) veya 13. yüzyılın ikinci yarısında (Yurttaş vd. 2008: 137) imar edilmiş olabilir. “*Anadolu’da devamı olmayan, tek deneme hâlinde*” (Aslanapa 1993: 156) kalan⁴³ bu kümbetin hemen yanında iki türbe daha vardır ancak bunlarda da herhangi bir kitabeye rastlanmamıştır. Bu yüzden, türbelerin kimlere ait olduğu, ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir.⁴⁴

Eski fotoğraflarda, bu kümbetler, eteklerini ve çevrelerini haleleyen bir mezarlığın içinde görülmektedir (bk. 13-14. fotoğraflar). Mezarlıkların seviyesinin çok yükselmiş olması, türbelerin toprak üstünde kalması lazım gelen kısımlarının yere gömülmelerinden anlaşılıyor (Konyalı 1960: 418-419). Kümbetlerde sandukalara da rastlanmamıştır. Mermer veya çini kaplı olması kuvvetle muhtemel bulunan sandukalar maalesef yok olmuştur (Konyalı 1960: 418-419). Ayrıca kârgir mahzenlerde saklı kaldığı bilinen (Beygu 1936: 88) eski Türk kafa kemiklerinin de akıbeti meçhuldür. Bu durumun Türk antropolojisi için büyük bir kayıp olduğu muhakkaktır.

Emir Saltuk Kümbeti mahrutî çadır şeklindedir. Bu şeklin kaynağı eski Türk çadırlarına kadar götürülebilir (bk. 15-16. fotoğraflar). Ayrıca Kümbet'te öne çıkan başka bir özellik, üçgen kesitli sekiz nişe yerleştirilmiş hakiki veya efsanevi varlıklara ait figür ve bezemelerdir. Nişlerde Uzakdoğu-Türk ve Çin sanatındaki 12 hayvanlı takvimi simgeleyen, Orta Asya Türk inancı ve yaşayışı ile ilgili mitolojik konuları yansıtan (Gündoğdu tsz.: 175) bu unsurlar sekiz tanedir:

1. Boynuzları arasında bir insan başı bulunan boğa başı
2. Stilize edilmiş hayat ağacı
3. İstiridye niş altında tavşan
4. Yüzleri birbirine dönük sıçan ve ejderha
5. Kanatları açık kartal
6. Grifon (Hayali yaratık)
7. İstiridye niş altında tavşan (kırık)
8. Palmet (stilize edilmiş hayat ağacı)

Günümüzde, Erzurum'un bu en eski mezarlığından bir iz dahi kalmamıştır. Mezar taşlarının ne olduğu ise bir muammadır.

41 Üç Kümbetler'in mimari özellikleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Tuncer 1986: 121-128.

42 Başka bir kaynakta, kümbetlerin en erkeninin, Melik Seyfeddin Şehinşah'ın, hayattayken yaptırdığı 1193 tarihli Sitte Melik Kümbeti olduğu belirtilmiştir. bk. Tuncer 1986: 353.

43 Bu teklifin sebebi; kümbetin yapısal özelliklerinin Türk mezar mimarisinde fazla yankı bulmamasıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Özkan 2000: 338-341)

44 Söz konusu kümbetlerin XIV. yüzyıldan kaldığı tahmin edilmektedir (bk. Ünal 1974: 99; Gündoğdu tsz.: 175).

2.5. Micingirt Kalesi

Micingirt (İnkaya) köyünde⁴⁵ bulunan bu kale, Becen Kalesi diye de bilinir (Akçıl 2009: 57). Kale ile ilgili olarak üzerinde durulması gereken belki de en önemli husus, kitabesidir.

“Kitabe, kalenin Yukan burcunun üstündeymiş; kale, bir taş ocağı hâline getirildikten sonra kitabe buradan sökülerek Aşağı Micingird denilen köye getirilmiş ve Eyüp isminde birinin evinde yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Arapça kitabe iki taş üzerine yazıldığı için, köylü bunları evinin temelinin iki yerine ayrı ayrı yerleştirmiştir. Birisinin yazıları kısmen toprağa gömülmüştür. İkincisi sonradan müdahale üzerine yerinden sökülerek köy camii'nin önüne getirilmiş ve konmuştur. İkinci kısmı yerinde kalmıştır.” (Konyalı 1960: 494).

Fotoğrafından okunan kitabenin Arap harfli şekli, okunuşu ve anlamı araştırmacılar tarafından yayımlanmıştır⁴⁶ (bk. 17. fotoğraf).

١ — الخوارج والمتمردين فاة [ل الكفرة والمشركين]
٢ — على المظلومين [فخر الفزاة] ظهير الدين ...
٣ — المالك ملك الروم والأرمن [و] ديار بكر وربيعه [شمسوا]
٤ — الحاج والحرمين أبو منصور أرغين بساه [شاه] بن محمد
٥ — ابن سلدق بن علي بن أبي القسم عز نصره [في شهر] ربيع الأول [سنه ثلثين و] ستمائة هجرية

(Konyalı 1960: 494)

1. El-havâric ve'l-mütemerridin kâ[tilü'l-kefereti ve'l-müşrikîn]
2. °Ale'l-mazlûmîn [Fahrü'l-guzâti Zahîrû'd-dîn...]
3. El-mâlikü mülki'r-Rûm ve'l-Ermen ve Diyârbekr ve Rebî'atü [Şehsüvâri]
4. El-Hâc ve'l-Haremeyn Ebû Mansûr Argın Basat (yahut [Şâh]) bin Muhammed
5. İbn-i Salduk bin Ali bin Ebi'l-Kasım °azze nasruhu [fi-şehri] rebî'l-evvel [sene selâsin ve] sittemie hicriyye.

Bu okunuşa göre kitabenin 1232 veya 1233 yılında kale suruna yerleştirildiği söylenebilir.⁴⁷

45 Önceden Erzurum eyaleti içinde olan (Dankoff vd. 2011: 1/86, 1/89) Micingirt köyü, günümüzde Sarıkamış'a bağlıdır.

46 Ayrıntılı bilgi için bk. Sümer 1971: 425, Beygu 1936: 38; Özkan 2002: 74 vs.

47 Kalenin köye bakan cephesinde üst kesime yerleştirilmiş ve 1181-1182 tarihine ait olduğu tespit edilen ikinci kitabesinin de Latin harfli şekli ve Türkçeye çevirisi yayımlanmıştır:

“II. Kitabe

1. Feteha kal'el-Mübarek
2. El-Muazzam Sâhibü
3. Ed-dünya ve'd-din

“Haricî’lerin, inadcı ve âsilerin (kökünü söken kâfirleri ve müşrikleri öldüren...) mazlumların (yardımcısı) ve gazilerin iftihar medarı, dinin müzahiri, Rum, Ermen, DİYARBAKIR ve RABİA mülklerine malik olan Hacedenin ve iki Haremin (Şehsüvarı) EB-Ül-KASIM oğlu ALİ oğlu SALDUK oğlu, MEHMET oğlu EBU MANSUR ERGİN BASAT (Şah)⁴⁸ – Allah yardımcılarını aziz etsin-Hicrî altıyüz otuz yılı, Rebiülevvel ayında (bu burcun, bu mamurenin yapılmasını emretti).” (Konyalı 1960: 494).

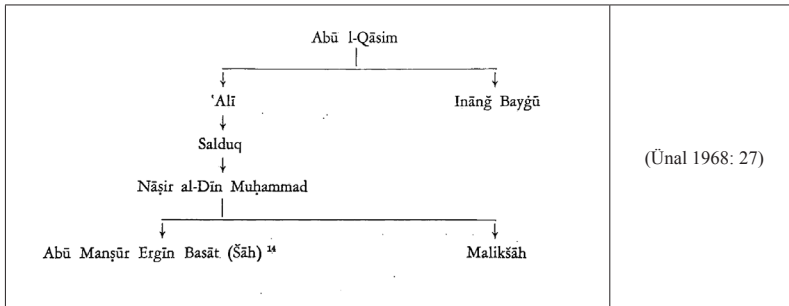
4. (Bi-ticaretin) teceddedehtü

Tarih Sene 577

Türkçesi: “Mübarek ve muazzam kaleyi dinin ve dünyanın sahibi fethetti ve ticareti için onu yeniledi.” H 577/M 1181-1182.” (Özkan 2002: 74)

(Bu kitabenin Arap harfli metni elde edilemedi.)

48 Bu kitabede geçen isimler, Fransızca yazılan bir eserde soy ağacı şeklinde gösterilmiştir:

2.6. Sultan Melik Mescidi

Sultan Melik Mahallesi'nde, Üç Kümbetler'e giden sokağın solunda, zamanın Erzurum valisi Gürcü Mehmet Paşa'nın 1058/1648 yılında yaptırdığı ahşap çatılı (Gündoğdu vd. 2010: 119) caminin kitabesinde (bk. 18-19. fotoğraflar) yer alan

feilâtün / feilâtün / feilâtün / feilün

••—/••—/••—/••—

Bozulup Mescid-i Sultan Melik olmuşdı fenâ

Câmi^c-i vâsi' idüp yapıdı Muhammed⁴⁹ Pâşâ

Hayrı makbûl ola kim kıldı yerinde hayrı

Hâric-i sûrını şehrin ne hoş itdi ihyâ

Hâtif-i gayba sual itdim anın târihin

Didi târîh anın yâri ola lutf-ı Hudâ

Sene 1058

ifadelerinden, Gürcü Mehmet Paşa Camisi'nin yerinde Saltukoğullarından Sultan Melik'in bir mescidi olduğu, Mehmet Paşa'nın harap hâldeki bu mescidin yerine geniş bir cami yaptırdığı, caminin şehir surunun dışına rastladığı anlaşılmaktadır. Günümüzde, söz konusu mescide dair, yukarıdaki kitabe dışında herhangi bir belge kalmamıştır.

2.7. Emir Şeyh ile Mehdi Abbas Türbesi'nin de Saltuklu dönemi eserleri olduğu bilinir (Beygu 1936: 103-104) ancak bunlarda da dönemleri ile ilgili bir kitabe şimdiye kadar bulunamamıştır.

3. Değerlendirme

Türk milleti, Eski Türkçeden beri, bünyesinde barındırdığı özellikleri ve deneyimleri göç ettiği veya fethettiği topraklara ustalıkla aktarmayı bilmiş ve sayısı tahmin edilemeyen birçok kitabeye imza atmıştır ancak yaşanan deprem, savaşlar, istilalar; bunlardan bir kısmının kaybolmasına ya da tahrip olmasına sebep olmuştur. Saltuklulardan kalma kitabeler de benzer olaylara maruz kalmıştır. O dönemden (1071-1202 yılları arası) bugüne gelebilen eserlerden Üç Kümbetler, Sultan Melik Mescidi, Erzurum Kale Mescidi, Emir Şeyh ve Mehdi Abbas Türbelerinin kitabeleri şimdiye kadar bulunamamıştır. Micingirt Kalesi, Tepsi Minare ve Ulu Cami'ye ait kitabeler ise araştırmacılar tarafından kayıt altına alınmıştır. Bu kitabeler, yeniden gözden geçirildiğinde aşağıdaki veriler elde edilmiştir:

49 Günümüzde *Mehmet* olarak telaffuz edilen bu kelime, dönemin imlası ve manzumenin vezni dikkate alınarak *Muhammed* şeklinde okunmuştur.

-Micingirt Kalesi kitabesi (13. yy.) hariç diğer kitabeler, 12. yüzyılın başları veya sonlarında yazılmıştır.

-Ulu Cami'nin üç tamir kitabesi incelenmiştir. Bunlardan ikisi, $4 x mefâ'î-lün$; biri ise $2 x mefâ'îlün + 1 fe'ûlün$ kalıbıyla oluşturulmuştur. Sultan Melik Mescidi'nin vezni de $4 x feilâtündür$.

-1039 tarihli tamir kitabesinde, araştırmacıların bazı kelimeleri (“Ömri, Ömeri”; “şanında, şâyandır”, “kezâ”, “kıldı, kıldık”) yanlış okudukları tespit edilmiş; bunlar sırasıyla “Amri, şâyende, gördi, kıldun” olarak düzeltilmiştir.

“Minâre yaptı” ifadesiyle başlayan kitabenin son beytinde tereddütle okunan “arif, düştü balta” ifadeleri, “şeref çünkim, düşdi bi'l-hâ” ile değiştirilmiştir (ilk kelime okunamadı).

-Kitabelerde Türkçe, Arapça ve Farsça kelimeler karışık olarak kullanılmıştır, Arapça ve Farsça tamlamaların sıklığı, dönemin dil özellikleriyle örtüşmektedir.

-Arapça ve Farsça kelimeler, Türkçe yardımcı fiilleriyle yükleme dönüştürülmüştür: *ihyâ eyle-*, *tamam ol-*, *kabul et-*, *müstahkem kıl-* gibi.

-Mehmet Nusret'in bulunduğu kitabenin dili tamamen Arapçadır.

-Türkçe kelimelerin oranı, tamir kitabelerinde daha çoktur.

-Tepsi Minare'nin kitabı da Arapça yazılmıştır ancak içinde Türkçe unvan adları bulunmaktadır. Bu adlardan *Beygu*, *Yabgu* gibi okunan ismin Çağatay Türkçesindeki “av kuşu, atmaca” anlamlarıyla ilgisi açıktır. Metinde, Türkçenin büyük sesli uyumu da dikkate alınarak kelimenin “Baygu” şekli tercih edilmiştir.

-Kitabelerde tarih düşürme (ebced) sanatından yararlanılmıştır.

-Kitabeler hat sanatının çok güzel örnekleri ile düzenlenmiştir ancak Micingirt Kalesi kitabesinin usta bir elden çıkmadığı söylenebilir:

Tepsi Minare kitabesi → noktasız kufi

Ulu Cami kible duvarındaki tamir kitabesi → celf talik

Ulu Cami minaresi gövde bölümündeki tamir kitabesi → celf talik

Ulu Cami'nin doğu kapısındaki tamir kitabesi → celf talik

Gürcü Mehmet Paşa Camisi kitabesi → celf sülüs

Ancak Micingirt Kalesi kitabesi → nesih

4. Sonuç

Kitabeler; cami, minare, medrese, köprü, han, hamam, çeşme, türbe ve benzeri yapılarda, ilgili olduğu dönemi, sosyal hayatı, toplumun hayata bakışını, kişilerin duygu, düşünce, bilgi, uyarı veya temennilerini ve daha birçok

konuyu yoğun ve öz bir şekilde dile getiren, sonraki nesillere ileten yazılı kaynaklardır. Bunlar sayesinde Türk kültürünün, mimarisinin, dilinin izleri Eski Türkçeden itibaren sürülebilmektedir. Söz gelimi yüzyıllar önce Kök-türkçede “türbe, anıt-kabir” anlamlarında kullanıldığı tespit edilen “bark” kelimesi,⁵⁰ günümüzde “ev bark” ikilemesinde yaşamaktadır. Ayrıca Orhun Yazıtları’ndaki üslup özelliği birçok mezar taşına yansımıştır. Yine, “bir dikili taşı olma-” deyimini kitabelerle ilgili olsa gerek... Şüphesiz benzeri daha birçok örnek, kitabelerin önemini izahta yetersiz kalacaktır. O hâlde kısaca şu söylenebilir: Yüzyıllar boyunca örnekleri görülen yazıtların tespiti, korunması, yazıya geçirilmesi ve değerlendirilmesi geçmişi geleceğe taşıyacak; böylece Türk kültür ve tarihine, diline, söz varlığına, güzel sanatlarına, mimarisine vs. hizmet edilebilecektir.

Kaynaklar

- AKÇIL, N. Çiçek (2009), “Saltuklular (Mimari)”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C 36, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 56-57.
- ARIK, Rüçhan (1969), “Erzurum’da İki Cami”, *Vakıflar Dergisi*, S.VIII, Ankara, 149-159 +24 (Resim ve foto.).
- ASLANAPA, Oktay (1993), *Türk Sanatı*, 3. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi.
- BEYGU, Abdürrahim Şerif (1936), *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul, Bozkurt Basımevi.
- DANKOFF, Robert; KAHRAMAN, Seyit Ali; DAĞLI, Yücel (2011), “1. Kitap”, *Evliya Çelebi b. Derviş Mehem-med Zillî Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi 1-6, Kitaplar 1*, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 1-361.
- GÜNDOĞDU, Hamza (tsz.), “Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihî Kalıntılar”, *Şehr-i Mübârek Erzurum*, Ankara, Erzurum Belediyesi Kültür Yay., 137-240.
- GÜNDOĞDU, Hamza; BAYHAN, Ahmet Ali; ASLAN, Muhammet (2010), *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Erzurum, Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay.
- İPEKTEN, Haluk; KARABEY, Turgut; İSEN, Mustafa; TOPARLI, Recep (1988), *Tezkirelere Göre Divan Ede-biyatı İsimler Sözlüğü*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- KARA, Funda (2011), *Zebân-ı Türkî (Kélür-nâme)*, Erzurum, Fenomen Yay.
- KARAMAĞARALI, Haluk (1981), “Erzurum Ulu Camii”, *Yıllık Araştırmalar Dergisi III*, Ankara, 137-177.
- KONUĞÇU, Enver (1992), *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası.
- KONUĞÇU, Enver (tsz.), “Tarih’de Erzurum”, *Şehr-i Mübârek Erzurum*, Ankara, Erzurum Belediyesi Kültür Yay., 1-133.
- KONYALI, İbrahim Hakkı (1960), *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul, Ercan Matbaası.
- KÜÇÜKÜĞURLU, Murat (2011), *Erzurum Belediyesi Tarihi 2 Tek Parti Dönemi (1930-1950)*, İstanbul, Dergâh Yay.

50 Ayrıntılı bilgi için bk. Tekin 2001: 91-102.

- LYNCH, H. F. (1967), *Armenia Travels and Studies*, Vol. II, Beirut.
- MEHMET NUSRET (1338/1920), *Târihçe-i Erzurum veyâhud Hemşehrilere Armağan*, İstanbul, Ali Şükrü Mat-baası.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (2009), “Saltuklular”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C 36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 54-56.
- ÖZKAN, Haldun (2000), *XI-XIII. Yüzyılda Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü*, Erzurum, Atatürk Ü SBE Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi.
- ÖZKAN, Haldun (2002), “Saltuklu Mimarisi”, *Türkler*, C 8, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 72-82.
- ÖZKAN, Haldun (2016), *Saltuklu Mimarisi*, Erzurum, Atatürk Ü Yay.
- SEVÜK, İsmail Habib (2002), *Yurttan Yazılar*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.
- SÜMER, Faruk (1971), “Saltuklular”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi III 1971 Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900*. Yıl, Ankara, Güven Matbaası, 391-433.
- TEKİN, Şinasi (2001), *İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, İstanbul, Simurg Yay.
- TUNCER, Orhan Cezmi (1986), *Anadolu Kümbetleri -I- Selçuklu Dönemi*, Ankara, Güven Matbaası.
- ÜNAL, Rahmi Hüseyin (1968), *Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville D'Erzurum et de sa Région*, Paris, Bibliothèque Archéologique et Historique de L'Institut Français D'Archéologie D'Istanbul.
- ÜNAL, Rahmi Hüseyin (1974), “Erzurum İli Dâhilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S 6, Nisan 1973, Erzurum, Atatürk Ü Basımevi, 49-142.
- YELTEN, Muhammed (2005), “Pars-Nâme'deki Ki'li Birleşik Cümleler Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 2, S 4, Aralık 2005, Ankara, AÜ DTCF ÇTL Böl. Yay., 45-56.
- YURTTAŞ, Hüseyin (1998), “Tarihçe-i Erzurum'un Sanat Tarihi Açısından Önemi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S 4, Erzurum, 205-217.
- YURTTAŞ, Hüseyin (2001), “Erzurum Ulu Camisi'ne Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 17, Erzurum, 191-207.
- YURTTAŞ, Hüseyin; ÖZKAN, Haldun; KÖŞKLÜ, Zerrin; TALİ, Şerife; OKUYUCU, Demet; GEYİK, Gül ve KINDİĞİLİ, Muhammet (2008), *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Ankara, Kari-yer Matbaacılık Ltd. Şti.

Elektronik Kaynaklar

- <http://www.erkurumkulturturizm.gov.tr/TR,56064/tarihce.html>, 01.05.2014.
- http://tr.wikipedia.org/wiki/Deli_H%C3%BCseyin_Pa%C5%9Fa, 04.05.2014.
- <http://www.erkurumdanhaberler.com/bahce-duvarındaki-gizli-sir/>, 19.03.2017.
- <http://erkurumarsivi.com/tarihi-eserler/>, 10.10.2016; 21.03.2017.
- <http://www.muze.gov.tr/tr/muzeler/erkurum-kalesi/>, 15.04.2017.

FOTOĞRAFLAR⁵¹

1. Erzurum-Şair Nef'i İlköğretim Okulunun bahçe duvarındaki kitabeli mezar taşlarından biri, 2017. (Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz'dan)

2. Erzurum-Şair Nef'i İlköğretim Okulundaki bahçe duvarının köşesi, 2017. (Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz'dan)

51 Fotoğrafları temin etmemde yardımlarını esirgemeyen Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyeleri Prof. Dr. Hüseyin Yurttaş, Prof. Dr. Haldun Özkan ve Yrd. Doç. Dr. Zerrin Köşklü'ye; Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz'a şükranlarımı sunuyorum.

3. Erzurum Kale Mescidi ve Tepsi Minare'nin eski hâli.
(<http://erzurumarsivi.com/tarihi-eserler/>, 10.10.2016)

4. Erzurum Kale Mescidi ve Tepsi Minare, Kuzeyden görüntümü.
(<http://www.muze.gov.tr/tr/muzeler/erzurum-kalesi/>, 15.04.2017)

5. Erzurum-Ulu Camisi'nin kuzeydoğudan genel görünüşü.
(Prof. Dr. Hüseyin Yurttaş'ın arşivinden)

6. Ulu Cami'nin kible duvarındaki 1039 (1629-1630) tarihli tamir kitabesi.
(Prof. Dr. Hüseyin Yurttaş'ın arşivinden)

7. Ulu Cami minaresinin gövde bölümünün batı yönünde bulunan tamir kitabesi. (Prof. Dr. Hüseyin Yurttaş'ın arşivinden)

8. Ulu Cami'nin doğu kapısındaki tamir kitabesi. (Prof. Dr. Hüseyin Yurttaş'ın arşivinden)

9. Erzurum-Tepsi Minare. (Prof. Dr. Haldun Özkan'ın arşivinden)

10. Tepsi Minare'nin kufi hat ile yazılmış kitabesinden ayrıntı.
(Prof. Dr. Haldun Özkan'ın arşivinden)

مخزّانة الأمير الاسفهلاد الأجل السیدضیاللتین قطیة الاسلام
نصیرالدولة وظهرالملکة خیر الامة شمس ملوک تاج الامراء ایشاخ
بیغو البطل بلک ابی المظفرغازی بن ابی القاسم سیف أمير
المؤمنین اطال الله فی العرّ الدائم بقاءه قمع اعداءه بحقّ وآله

11. "Kitâbu'l-hidâye fi 't-tbb" adlı eserin ilk sayfasındaki temellük kaydı.

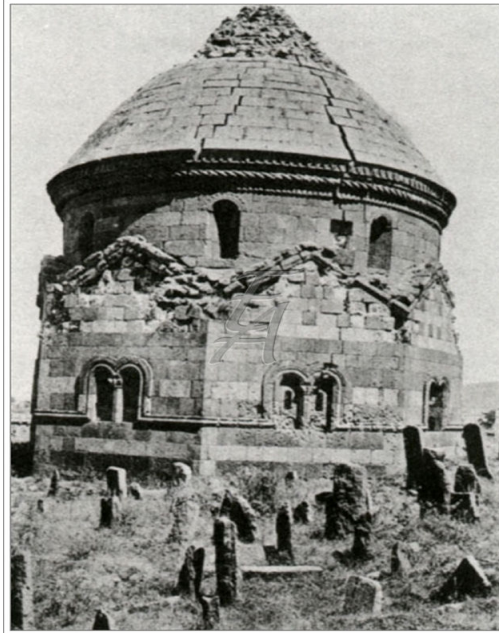
*12. Erzurum-Üç Kümbetler 2012 yılı genel görünüşü.
(Prof. Dr. Haldun Özkan'ın arşivinden)*

*13. Erzurum-Üç Kümbetler.
(<http://erzurumarsivi.com/tarihi-eserler/>, 10.10.2016)*

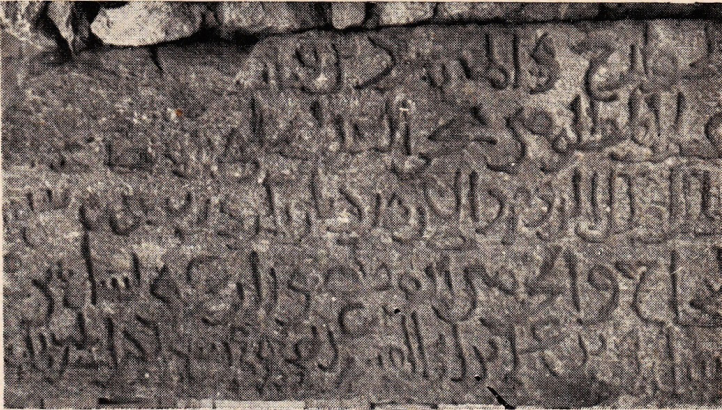
14. Erzurum-Üç Kümbetler, 1930.
(<http://erzurumarsivi.com/tarihi-eserler/>, 10.10.2016)

15. Erzurum-Emir Saltuk Kümbeti restorasyonundan önceki görünüşü, 1913.
(Walter Bachman'dan) (<http://erzurumarsivi.com/tarihi-eserler/>,
21.03.2017)

16. Erzurum-Emir Saltuk Kümbeti, 1950.
(<http://erzurumarsivi.com/tarihi-eserler/>, 21.03.2017)

Micingird kalesini yaptıran Ergin Basat'ın (Şahın) ilk defa neşredilen kale kitabesi

17. Micingirt Kalesi kitabesi. (İ. H. Konyalı'dan)

18. Erzurum-Gürcü Mehmet Paşa Camisi 'nin girişi.
(Yrd. Doç. Dr. Zerrin Köşklü'nün arşivinden)

19. Gürcü Mehmet Paşa Camisi'nin kitabesi.
(Yrd. Doç. Dr. Zerrin Köşklü'nün arşivinden)